

MAROSÁN BENCE

ELIDEGENEDÉS ÉS EMANCIPÁCIÓ A TERMÉSZETBEN

*Ökológiai motívumok Marx és Engels
munkásságában – úton egy marxista
megalapozottságú ökológiai elmélet felé*

„Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyag-
cseréjük természeti, szervesen feltételeinek az egysége és ezért a ter-
mészetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra,
illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az *emberi lé-
tezés e szervesen feltételei és a tevékeny létezés közti elválás, amely elválás
teljesen csak bémunka és tőke viszonyában van tételezve.*”

Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*

BEVEZETÉS

2014-ben a budapesti Corvinus Egyetem Társadalomelméleti Kollégiuma, Karl Marx 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratainak* születésére emlékezve konferenciát szervezett az egyetemen, „Elidegenedés és emancipáció” címmel – a marxi filozófia két alapvető, szorosan összetartozó fogalmára emlékezve ezzel.¹ Az *elidegenedés* Marxnál mindenekelőtt az elidegenedett emberi állapokra mint az ember autentikus létezésének nem megfelelő léhelyzetre utal; az *emancipáció* pedig arra a politikai programra, annak szükségességére, hogy az elidegenedést felszámoljuk, és olyan társadalmat teremtsünk, amely mindenki számára képes biztosítani az emberhez méltó élet körülményeit.

A konferencia (és a kötet) címe felvet egy lényeges, a világ jelenlegi állapotát tekintve különösen aktuális kérdést: vajon elidegenedés és emancipáció fogalmai korlátozhatók-e az emberi világra? Vajon Marx és Engels életműve, hagyatéka alapján nem volna-e jogos kiterjesztenünk ezen fogalmak alkalmazását a *természetre*, illetve az embernek a természethez fűződő viszonyára? Vajon az elidegenedésnek a kapitalista gazdaság működéséből születő

¹ A konferencia anyaga megjelent a következő kötetben: Marosán et al., 2016.

jelensége csupán az emberi állapotot jellemezné, és érintetlenül hagyja az embernek a természethez fűződő viszonyát? Vajon teljesen normálisnak és hitelesnek kell tekintenünk a tökéletesen instrumentális (pusztán hasznossági szempontokat mérlegelő) emberi viszonyulást a természethez? Olyan kérdések ezek, melyek a marxi életmű egy speciális értelmezési útjára, illetve a marxista tradíció sajátos ágára utalnak: az ökomarxizmusra, illetve az ökoszocialista hagyományra.²

Ez a hagyomány a jelenkori ökológiai, környezeti válságot összekapcsolja a kapitalizmussal, szerves összefüggést tételez a kapitalizmus működésének logikája, valamint a korunkban tapasztalható szisztematikus környezetrombolás között. Ennek az értelmezésnek az alapján talán a legfontosabb felvetődő kérdés a következő: *mennyiben (és milyen) támpontokat találhat magában a marxi (és engelsi) hagyatékban a kapitalizmus ökológiai indíttatású kritikája, távolabbról egy szisztematikus ökofilozófia és ökoetika?* Ezt a kérdést annál is kevésbé tekinthetjük triviálisnak, mivel az ökobaloldali, ökoszocialista mozgalmak teoretikusai közül sokan úgy vélték, hogy az ökológiai problémakör, illetve a környezeti etika Marxnál (és Engelsnél) kifejezetten vakfolt volt, és egy újabb, reflektáltabb ökológiai elméletnek, amelyek mindenesetre Marx kapitalizmuskritikájára és humanizmusára kívánnak alapozni, vagy legalábbis abból szeretnének meríteni, *ezen a ponton a marxi elmélet revíziójára vagy kiegészítésére szorulnak.*³ A kérdés tétje végső soron az, hogy megfelelő teoretikus bázist nyújt-e számunkra maga a marxi (és engelsi) életmű ahhoz, hogy kidolgozzunk egy, a kor tudományos eredményeivel összhangban lévő, és a kor gyakorlati kihívásaira megfelelő választ adni képes ökológiai és ökoetikai felfogást. Az alábbi tanulmányban erre a kérdésre igenlő választ fogok adni, és szeretném majd kiemelni Marx és Engels munkásságán belül a pozitív feleletet megerősítő szöveghelyeket, gondolatokat, motívumokat.

Álláspontom szerint Marx és Engels műveiben ténylegesen jelen van egy szisztematikus ökológiai elmélet. E tekintetben mindenekelőtt Paul Burkett és John Bellamy Foster nézeteinek nyomdokain haladok, melyek szerint Marx és Engels elképzeléseit *mindenekelőtt ökológiai elméletként kell értenünk, és ilyenként érthetjük meg helyesen.*⁴

Ennek az ökológiai elméletnek alapvetően három szintjéről kell beszélünk: egy tisztán leíró szintről, amely ember és természet, illetve emberi társadalom és természet anyagcseréjére (*Stoffwechsel*) vonatkozik; illetve az embert mint a természet részét, mint lényegileg természeti lényt mutatja meg.

² Egy olyan hagyományról van szó, amelynek már magyar nyelven is vannak dokumentumai. L. többek között: Foster–Clark, 2010; Koltai, 2010; Antal, 2015a, 2015b; Marosán, 2018.

³ Erről alább még bővebben lesz szó. L. még: Burkett–Foster, 2016: 1. skk.; Marosán, 2018: 43. skk.

⁴ Burkett, 1999; Foster, 2000; Burkett–Foster, 2016.

Ezen a szinten az emberi társadalom a teljes földi ökoszisztéma alárendelt, önállóan részrendszereként mutatkozik meg. A következő szint a normatív, antropocentrikus megközelítés, amely arra mutat rá, hogy a kapitalista gazdaság nyomán lényegi, messzire ható zavarok állnak be ember és természet anyagcseréjében, illetve általános viszonyában, olyan zavarok, amelyek *veszélyeztetik az ember hosszú távú fennmaradását*. Ez a második szint mindenképp a *fenntarthatóság* problémáját jelöli ki, rámutatva arra, hogy az emberiségnek a túléléséért saját érdeke, hogy normalizálja viszonyát a természettel. Végül a harmadik szint *egy normatív ökocentrikus felfogás elemeit vázolja fel*. Erre a megfogalmazásra azért van szükség, mert az valóban nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Marxnál és Engelsnél megtalálnánk egy kifejezett, rendszeres ökocentrikus elméletet, ilyenről beszélni, nézetem szerint, túlinterpretáció is lenne, de legalábbis megtalálhatók náluk olyan megfontolások és gondolatmenetek, amelyek kompatibilisek egy ilyen elmélettel, illetve egy ilyen elmélet irányába mutatnak.⁵ Ez utóbbit számon kérni rajtuk annál is kevésbé lehetne, mivel – mint azt többen joggal megjegyezhetik⁶ – Marx (és Engels) számára az elsődleges probléma az emberiség túlnyomó többségének nyomorúságos helyzete volt, és nem az akkor már szintén létező, de még nem a legnagyobb társadalmi kihívást jelentő ökológiai gondok.

Végül némi magyarázatra szorul az, hogy Marxot és Engelst gyakran együtt, illetve néhol egyenrangú felekként említem.⁷ Annak ellenére, hogy a két szerző gondolkodásmódja, a munkáikban foglalt tendenciák és motívumok természetesen nem fedik egymást teljesen, és Engels maga is több alkalommal elismerte, hogy kettejük együttműködésében egyértelműen Marx

⁵ Burkett és Foster szerint Marx igazából még reflektáltabb álláspontot képviselt, és meghaladta az ökocentrikus versus antropocentrikus szembenállást egy hitelesebb álláspont irányába, amely egyetlen egységben látja embert és természetet, és amelyik nem hamis szembeállításokkal operál. Burkett-Foster, 2016: 88.

⁶ Véleményem szerint ökocentrikus és antropocentrikus álláspont szembenállásának meghaladása nem megy ennyire „könnyen”. Úgy gondolom, hogy van bizonyos létjogosultsága, hogy beszéljünk erről az ellentétéről, és úgy vélem, a marxi (és engelsi) elmélet kompatibilissé tehető (illetve bizonyos pontjain ténylegesen meg is felel) egy ökocentrikus látásmóddal. Erről részletesebben: Marosán, 2018.

⁷ Erre elsőként édesapám, Marosán György hívta fel a figyelmemet. A 2017. október 18-án, a Politikatörténeti Intézet szervezésében megrendezett „A tőke 150 éve” c. emlékkonferencián tartott előadásom („Mélyökológiai motívumok a kései Marxnál”) után az egyik hozzászóló szintén említette ezt a kézenfekvő problémát.

⁸ Annál is inkább problematikus ez a pont, mivel tudunk például olyan, ráadásul ökológiai relevanciával, ökológiai irányultsággal rendelkező szerző Marx-értelmezéséről, amely kifejezetten megpróbálja leválasztani Marxot mint az egyetlen és kizárólagos autentikus forrást, csaknem minden későbbi Marx-interpretációról és marxizmusról – egészen Engelstől kezdődően. Itt mindenképp Michel Henryről van szó: Henry, 2009 (1976). Ehhez még l.: Marosán, 2016a; 2016b.

töltötte be a vezető szerepet,⁸ úgy gondolom, hogy Engels saját munkái, illetve Marxszal szerzőtársként írott művei Marx elméletének többé-kevésbé megbízható elméleti kiegészítéseiként, illetve kiterjesztéseként, Marx gondolataival a legtöbb esetben konzisztens koncepciókként, gondolatokként olvashatók.⁹

A fentebb felsorolt témáknak megfelelően a soron következő írást négy nagyobb tematikus egységre bontom:¹⁰ Ember és természet anyagcseréje: deskriptív ökológia Marxnál (és Engelsnél); A fenntarthatóság problémái: antropocentrikus ökológia Marx és Engels munkáiban; Egy ökocentrikus elmélet nyomai a marxi-engelsi gondolatkörben; valamint a levonható tanulságok.

EMBER ÉS TERMÉSZET ANYAGCSERÉJE: DESKRIPTÍV ÖKOLÓGIA MARXNÁL (ÉS ENGELS NÉL)

Amit itt *deskriptív ökológiának* nevezek,¹¹ az röviden azt a felismerést mondja ki, hogy az ember alapvetően a természet része, természeti lényként kell megértenünk, és az ember *csak* a természet részeként képes az öntudatra és nem természeti, hanem kulturális-szellemi produktumok létrehozására, továbbá hogy az emberi társadalom csupán a teljes földi ökoszisztéma egy önállóan részrendszerét alkotja, amely csak a többi részrendszerrel, valamint a rendszer egészével való folyamatos kölcsönhatásban, *anyagcserében* képes egyáltalán életben maradni. Ember és természet ontológiai, illetve – a ha-

⁸ L. például Engels levele Johann Philipp Beckerhez (1884. október 15.): „A balszerencse inkább az, hogy mióta Marxot elvesztettük, nekem kell őt helyettesítenem. Egész életemben azt tettem, amire születtem, tudniillik másodhegedűs voltam, s úgy hiszem, egész tűrhetően végeztem el a dolgomat. De most hirtelen az elmélet dolgaiban Marx helyébe kell lépnem, és első hegedűt kell játszanom”. In: MEM 36.: 219.

⁹ E tekintetben is mindenekelőtt Burkett és Foster interpretációját követem. (2016: 10.) „Kétségtelen, hogy kettejük közül Marx volt az erőteljesebb gondolkodó – mint azt maga Engels is készségesen elismerte. De Engelsnek ezzel együtt megvoltak a maga briliáns hozzájárulásai [a marxi elmélethez – *M.B.P.*], még akkor is, ha ezeket [a hozzájárulásokat – *M.B.P.*] Marxéi gyakran túlargyogják”. (Engels, 1978).

¹⁰ Az eredeti szövegben hosszabban terveztem írni az ökoszocializmus és ökomarxizmus történetéről is. Erről a jelen kötetben Antal Attila tanulmányában olvasható bővebben.

¹¹ Felmerülhet, hogy a tisztán deskriptív célzatú tudományos kutatásokat és megállapításokat is átjárják a normatív mozzanatok, illetve előfeltevések. Gondolhatunk például Lévinasra, akinél az etika, mint első filozófia, megelőzi a megismerést, illetőleg az ontológiát. Megengedhetjük, hogy a tudományos kutatást, a teoretikus kérdést keresztül-kasul átszövik a normatív (etikai) és interszubjektív elemek, de maguk a tudományos kijelentések, az egyes kutatások teoretikus eredményei mégis alapvetően deskriptívek.

¹² Zen a deskriptív, teoretikus kijelentésekből felépülő metafizikára úgy tekintünk, mint az etika, a praxis bázisára.

gyományos, spekulatív metafizika értelmétől megkülönböztetett értelemben vett, tudományos alapokon nyugvó – metafizikai elméletéről van szó.

Marx (és Engels) ökológiai elmélete mindenekelőtt materialista világszemléletük keretei közé illeszkedik. Pontosabban fogalmazva, ez a materialista világszemlélet náluk alapjait tekintve keresztül-kasul ökológiai elmélet. Ennek az elméletnek a gyökerei Marx esetében (is) a legkorábbi kezdetekhez nyúlnak vissza; alapjait, alapvető elemeit megtaláljuk már Epikúroszról írott doktori disszertációjában is.¹² A materialista módszer és szemléletmód, mint lényegét tekintve ökológiai koncepció, végighúzódik a két szerző életművén, egészen a legutolsó munkáig; folytonos fejlődési folyamatot képezve, amelynek során az elmélet egésze állandóan gazdagodik és egyre árnyaltabbá, letisztultabbá válik, lényegi vonásai azonban változatlanok maradnak. Marx és Engels a korábbi materialista elméletektől saját materializmusukat annak *dinamikus és dialektikus* jellege révén különböztették meg: azáltal tehát, hogy elméletük szerves részévé tették a történelmet és azt a gondolatot, hogy a fejlődés, a természetben éppúgy, mint a társadalomban, antagonisztikus, egymással szembenálló erők és elvek által bontakozik ki. Egy olyan ökológiai modellről van szó, amely az egész valóságot egyetlen szerves, állandó mozgásban és fejlődésben lévő *totalitásként* mutatja be, melynek mozzanatai és elemei szerves egységet alkotnak egymással. Ebben a modellben a természet és a társadalom egyazon fejlődési folyamat előrehaladó szakaszaiként mutatkoznak meg; az utóbbi soha nem szakad el teljesen a természettől, hanem fennmaradásához folyamatos kapcsolatban, kölcsönhatásban kell hogy maradjon vele. Marxnál és Engelsnél ez a szemlélet „a történelem materialista felfogásaként”,¹³ a társadalom vonatkozásában: „történelmi materializmusként”,¹⁴ a valóság egészének vonatkozásában pedig a természet (és a társadalom) „dialektikus materialista” szemléleteként jelenik meg,¹⁵ amelynek meg-

¹² L. mindenekelőtt: Foster, 2000: viii sk.; 1–6.

¹³ Például: *A német ideológiában*: „Csak egyetlenegy tudományt ismerünk: a történelem tudományát. A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni: a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ámde e két oldalt nem szabad elválasztani: ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást.” (Marx–Engels, 1976: 20). *A politikai gazdaságtan bírálatahoz/Előszó*: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratoktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza” (Marx, 1965: 6).

¹⁴ Engelsnél: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig/Bevezetés* (1892). (Engels, 1969: 487.)

¹⁵ Engelsnél mindenekelőtt az *Anti-Dühringben* és *A természet dialektikájában*. Vö. például „Marx és én voltunk jóformán az egyetlenek, akik a német idealista filozófiából a tudatos dialektikát a természet és a történelem materialista felfogásába átmentettük. De a természet

határozó jegye, hogy állandó érintkezésben van a tudományos kutatással, és annak eredményeit folyamatosan felhasználja, a valóságról mint fejlődésben lévő totalitásról adott, egyre pontosabb leírásaiban.

Míg a korábbi német filozófiát döntően az ember és természet közötti távolság hangsúlyozása jellemezte (talán Schelling és Feuerbach sajátos kivételével),¹⁶ Marxnál és Engelsnél ez a kép jellemzően megváltozott, igaz, ambivalens módon. Marxéknál ember és természet viszonya különbség az azonosságban. Egyfelől ott van ember és állat különbsége, az öntudat közép-ponti szerepének hangsúlyozása. Az ember, szemben az állattal, öntudattal rendelkező, kreatív, alkotó, kultúrateremtő lény. Ez a motívum végigvonul Marx teljes életművén, doktori disszertációjától és az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratoktól* kezdve egészen *A tőkéig*.¹⁷ Ezen nyugszik az emancipáció teljes marxi programja: az ember nem élhet (egyébiránt történetileg felfogott) lényege szerint, mint spontán, kreatív, teremtő lény; az ember (a társadalom többsége) jó esetben csak állati módon élhet. Ez az állati szintre szorított, elszegényített, elnyomorított létezés az elidegenedés egyik értelme Marxnál.¹⁸ Másfelől ott van annak visszatérő kiemelése, hogy az öntudat jelensége is az ember testi és természeti voltán alapul, nem szakítható el attól, és az öntudatot is mindenestül az ember (szintén történetileg értett) anyagi-természeti beágyazottsága határozza meg.¹⁹ Az ember *differentia specificája*, megkülönböz-

dialektikus és egyszersmind materialista felfogásához hozzátartozik a matematikában és a természettudományban való jártasság”. (Engels, 1974: 10. L. továbbá: uo. 25 skk, 135, 260 skk, 346 sk, 475 skk.)

¹⁶ Schellingnél már jelen van a természet és a szellemi oldalt egyetlen dinamikus történelmi folyamat egészében összekapcsoló gondolat – legkésőbb *A transzcendentális idealizmus rendszere* (1800) c. ifjúkori művétől kezdve. Másfelől ott van az ember anyagi, természeti meghatározottságát hangsúlyozó Feuerbach, akinek materializmusa azonban, Marxék megítélése szerint, még alapvetően passzív, szemlélődő és mechanikus volt. Ehhez: Frank, 1992.

¹⁷ Vö. pl. *Gazdasági-filozófiai kéziratok*: „Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít”. (Marx, 1970: 50.) – *A tőke* I. „A pók a takácséihoz hasonló műveleteket végez, a méh viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené”. (Marx, 1967: 168 sk.)

¹⁸ „Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban – evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. – érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak. Az állati lesz az emberivé és az emberi az állativá.” (Marx, 1970: 48.)

¹⁹ *A német ideológiában* például „Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor termelni kezdik létfenntartási eszközeiket; olyan lépés ez, amelyet testi szervezetük szab meg.” (Marx–Engels, 1976: 21.).

„Csak most, miután az eredeti, történelmi viszonyoknak már négy mozzanatát, négy oldalát szemügyre vettük, csak most látjuk, hogy az embernek „tudata” is van.” De ez sincs eleve, mint „tisztá” tudat. A „szellemre” eleve ránehezedik az az átok, hogy „meg van terhelve” anyaggal,

tető jellegzetessége is mindenestül természeti voltától függ és azon alapul, és csak a természettel való folyamatos kölcsönhatásában tud megnyilvánulni.

Ezzel kapcsolatban az egyik kulcsfontosságú terminus az anyagcsere, illetve az anyagcsere-forgalom fogalma, amely ember és természet eredeti kapcsolatát hivatott kifejezni. Szintén olyan gondolatról van szó, amely végigvonul Marx (és Engels) munkásságán, amely csupán elmélyül és gazdagodik az évek során, ahogy Marxék egyre több tudományos anyagot és felismerést építenek be elméletükbe.

Ezzel át is térhetünk a normatív mozzanatok tárgyalására – Marxék elképzelése szerint ugyanis a kapitalizmus egyik lényeges fejleménye, hogy *szét szakítja* ember és természet anyagcseréjének eredeti egységét, és *mezgavarja* ezt a folyamatot.

A FENNTARTHATÓSÁG PROBLÉMÁI: ANTROPOCENTRIKUS ÖKOLÓGIA MARX ÉS ENGELS MUNKÁIBAN

Egy népszerű előítélet szerint a „kizsákmányolás” kategóriája Marxnál kizárólag ember és ember közti viszonyra korlátozódik.²⁰ Marxnál a kizsákmányolás, első körben, ténylegesen a következő meghatározást kapta: a meg nem fizetett többletmunka, amit a munkás a tőkés számára végez, de fizetséget nem kap érte.²¹ Úgy tűnik, egy olyan, tisztán gazdasági fogalomról van szó, amelynek csak a társadalom termelési folyamatának összefüggésében van értelme. De ez csak a felszín. Van a „kizsákmányolásnak” Marxnál egy tágabb értelme is, ami általában a korlátok nélküli dolgoztatásra, igénybevételre, az erőforrásokkal, kapacitásokkal való irracionális gazdálkodásra vonatkozik, és amelynek sajátos értelme van ember és természet viszonylatában is. Marx ismeri a természet, a föld (illetve talaj) kizsákmányolásának (*Ausbeutung*) fogalmát.

Ezzel az előbb említett előítélettel szorosan összefügg egy másik is, mely szerint Marx, a polgári közgazdaságtan legfontosabb szerzőinek véleményével teljes összhangban, „*ingyenes jószágnak*”, „*ingyenes erőforrások gyűjteményé-*

amely itt megmozgatott légrétegek, hangok, egyszóval a nyelv formájában lép fel.” (Uo. 33.). Ehhez: Márkus, 1971.

²⁰ A nem kifejezetten ökológiai jellegű Marx-szakirodalom jelentős részében ezt teljesen nyilvánvalóként kezelik, és én magam számos olyan Marx-konferencián vettem részt, ahol ezt a felfogást a témával foglalkozó előadások jelentős részében szintén magától értetődőnek vették.

²¹ A *tőke* I. „A munkafolyamat második időszaka, amelyet a munkás a szükséges munka határain túl robotol le, munkába, munkaerő kifejtésébe kerül ugyan neki, de nem képez az ő számára értéket. Értéktöbbletet képez, amely a semmiből teremtetés minden csáberejével nevet a tőkésre”. (Marx, 1967: 203.). „Az értéktöbblet rátája tehát exakt módon kifejezi a munkaerő tőke általi, vagyis a munkás tőkés általi kizsákmányolásának fokát”. (I.m. 203).

nek" tekintette a földet és a természetet. Olyan előítélet ez, amely különösen az ökoszocializmus, illetve ökomarxizmus korai korszakának egyes képviselői között (valamint a marxista hagyományon kívül eső ökológia bizonyos teoretikusai) terjedt el, akik egyfajta „prométheuszi attitűdöt” tulajdonítottak Marxéknak.²² Ez azonban – amennyire én tudom – *soha nem volt Marx (és Engels) saját véleménye*. Ez egy kapitalista interpretáció, olyan előítélet, amely a klasszikus polgári közgazdaságtanban számított alaptételnek, és amelyet kritikátlan átvett azután a neoklasszikus közgazdaságtan.²³ Marx azonban kifejezetten bírálta és elutasította ezt a felfogást.²⁴ Marx és Engels nagyon is tudatában voltak az erőforrások szűkösségének és megújulási képességük korlátainak. A közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy tisztában voltak az ökológiai fenntarthatóság teljesen modern, teljesen a mai értelemben vett fogalmával.

Marx (és Engels) a kapitalista mezőgazdaságot többek között a fenntarthatóság szempontjainak, a föld, a talaj megújulási kapacitásainak figyelmen kívül hagyása miatt bírálják visszatérően. Marx azonban kifejezetten a földnek, a természetnek a kapitalizmus általi szisztematikus kifosztásáról, lerombolásáról beszél.²⁵ Ebben az összefüggésben megjelenik nála a nemzedékek közötti igazságosság eszméje is, amely szerint felelősen, oly módon kellene gazdálkodnunk az erőforrásokkal, hogy a következő nemzedékeknek is legalább olyan állapotban hagyjuk örökül a Földet, ahogyan azt mi örököltük a korábbi nemzedékektől.²⁶ Már Marxnál kifejezett formában megtaláljuk azt a gondolatot, hogy a kapitalizmus olyan *zavart* visz ember és természet viszonyába, a köztük zajló anyagcserébe, amely egyfelől módszeres és kiterjedt környezetrombolásban, másfelől – az ember oldaláról tekintve – az embernek a természettől való *elidegenedésében* fejeződik ki.

²² Ehhez: Burkett-Foster, 2016: 1 skk.

²³ Erről: Foster, 2000: 167.; 2010.

²⁴ L. például *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz. Marx, 1965: 19 sk.; *A gothai program kritikája*. Marx, 1969: 13 sk.

²⁵ Vö. például *A tőke* I. „És a tőkés mezőgazdaság minden haladása nemcsak abban a művészetben haladás, hogy a munkást, hanem egyszersmind abban a művészetben is, hogy a talajt megrabolják, minden haladás a talaj termékenységének egy adott időközre való fokozásában, egyszersmind haladás e termékenység tartós forrásainak elpusztításában. Mennél inkább indul ki egy ország, mint például az Északamerikai Egyesült Államok, a nagyiparból mint fejlődésének mögöttes alapjából, annál gyorsabb ez a szétrombolási folyamat. A tőkés termelés tehát csak azáltal fejleszti a társadalmi termelési folyamat technikáját és kombinációját, hogy egyúttal aláássa minden gazdagság kútforrásait: a földet és a munkást.” (Marx, 1967: 471 sk.).

²⁶ *A tőke* III. „Egy magasabb gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egyidőben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek. Csak birtokosai, haszonélvezői annak és mint boni patres familias [jó családapák] kötelesek jobb állapotban hagyni örökül a következő nemzedékeknek.”. (Marx, 1968: 731.).

Marxék tehát úgy gondolták, hogy az emberiség teljes anyagi termelése (amelynek a gazdaság csak egy önálló szegmense, alszektora) a teljes földi, természeti ökoszisztéma szintén önálló része; és az embernek harmonizálnia kellene a viszonyát a rajta kívül eső természeti szektorokkal és rendszerekkel. Ez jelenti a termelés visszafogását és racionalizálását oly módon, hogy az ember termelésével egyfelől ne terhelje túl a természet erőforrásait és kapacitásait, másfelől – az előző ponttal szoros összefüggésben – hogy ne zavarja meg drasztikusan a természetben zajló, az emberrel összefüggő és az embertől független anyagcsere-folyamatokat. Tehát mindenképpen bizonyos önkorlátozásra és ésszerűsítésre van szükség. Ezt követeli egyrészt az ember érdeke, ez az emberiség hosszú távú fennmaradásának záloga. Másrészt azonban nem csak a pusztán fizikai túlélésről van szó, hanem arról is, hogy az emancipáció marxi programja nem lehet teljes, ha az nem foglalja magában a természethez fűződő elidegenedett viszony felszámolását és újraértelmezését, ha az ember emancipációja nem kapcsolódik össze a természet emancipációjával.

A kapitalizmus nemcsak az embertől (látszólag) független, úgy mond „külső” természetet rombolja le és amortizálja a végsőig, hanem egyre jobban megterheli az emberi szervezetet is. A kapitalista nagyipari gazdálkodás egészségromboló hatásairól szóló fejtegetések és vizsgálódások szintén végigkísérik Marx és Engels életművét.²⁷ Ismétlődően írnak arról, hogy a munkások és általában majdnem mindenki a kapitalizmuson belül, menyire egészségtelen körülmények között kénytelenek leélni életüket. Ebben a vonatkozásban vetődik fel náluk város és falu közötti különbség felszámolásának szükségessége.²⁸

Ezek a mozzanatok Marx és Engels gondolkodásának az előterében vannak, de ezeken a helyeken még mindig leginkább az ember, az emberiség saját érdekeiről, hosszú távú túlélésének feltételeiről van szó. Ezekkel a motívumokkal nem léptünk még túl az antropocentrikus paradigmán. *Ember és természet viszonyának elidegenedésében, az ember és természet közötti anyagcsere egységének felbomlásában* azonban már ilyen pontokhoz érkezünk. Ezek és még más megfontolások is Marxnál és Engelsnél lehetőséget adnak arra,

²⁷ A *tőke* I. „A városi népességnek, amelyet nagy központokban halmoz össze, folyton növekvő túlsúlyával a tőkés termelés egyrészt halmozza a társadalom történelmi mozgatóerejét, másrészt megzavarja az ember és a föld közti anyagcserét, azaz az ember által élelmi és ruházatkészítési eszközök formájában elhasznált talajalkatrészek visszatérését a talajba, tehát a talaj tartós termékenységeinek örök természeti feltételét. Ezzel szétrombolja egyúttal a városi munkások fizikai egészségét és a falusi munkások szellemi életét”. (Marx, 1967: 470.). Engels *A munkássztyály helyzete Angliában* c. ifjúkori művében visszatérően, hosszan foglalkozik a munkások egészségügyi helyzetével, illetve az ipari kapitalizmus egészségkárosító hatásaival.

²⁸ Vö. például *A német ideológia*. Marx–Engels, 1976: 53.; *Anti-Dühring*. Engels, 1974: 291.

hogy egy nem antropocentrikus, hanem *par excellence* ököcentrikus, normatív implikációkat is tartalmazó modell felé lépünk tovább.

EGY ÖKOCENTRIKUS ELMÉLET NYOMAI A MARXI-ENGELSI GONDOLATKÖRBE

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy belemagyarázás, túlinterpretáció lenne Marxéknál a természet belső, embertől független értékéről beszélni. Első körben az lehet a látszat, hogy Marxnál értékekről mindenekelőtt a gazdaság és az azzal kapcsolatos gyakorlat területén beszélhetünk, elsősorban használati értékről és csereértékről. Ez azonban csak a felszín. A figyelmesebb olvasat azt mutatja, hogy Marxnál és Engelsnél felfedezhetők egy viszonylag részletes és kiterjedt axiológia nyomai: beszélhetünk etikai, esztétikai, „személyes” stb. értékekről is. Az *emancipáció pozitív, normatív program, amely az elidegenedés állapotának meghaladására szólít fel*. Márpedig Marxék azon megfontolásai, melyek szerint az elidegenedés nem csupán az emberi, a gazdasági világban, hanem ember és természet viszonyában is érvényesülő jelenség, illetve kategória, egy normatív ököcentrikus elméletet sejtetnek. Véleményem szerint három fontos területről beszélhetünk, amelyek egy nem antropocentrikus ökológia irányába mutatnak: a természet esztétikai értéke, a természet elidegenült volta a kapitalizmusban és végül ember és állat viszonya, illetve az állatok etikai státusa.

Marxéknál visszatérően esik szó a *természeti szépről*, amely ember és természet közötti harmonikus viszonyra utal, és ennyiben normatív elemeket is tartalmaz.²⁹ A természeti szépség, a természet esztétikai értékéről szóló beszéd ugyan még nem töri át radikálisan az antropocentrikus paradigma határait, amennyiben végsősoron arról van szó, hogy *az ember* gyönyörködik a táj, a természet, egy ökoszisztéma esztétikus voltában. Az esztétikai élvezet fogalma még mindig nyitott az egoisztikus, antropocentrikus interpretációkra – végülis, ha a természet nem nyújtana számunkra esztétikai örömet (bár a tisztán természetiben sok félelmetes és/vagy undorító elemet, fejleményt találhatunk), akkor nem éreznénk magunkat annyira motiválva, hogy megóvjuk a természeti környezetet. Azonban mégis csak olyan jelenségről van szó, amely túlmutat a szűken vett *instrumentális érték* keretein, és ember és természet közötti viszony harmonizálásának irányába mutat.

Ami közelebről az antropocentrikus világgép határainak lerombolását ígéri, azok egyfelől a természet elidegenedésére és emancipációjára vonatkozó megjegyzések, másfelől az állatok etikus bánásmódjára utaló kitételek,

²⁹ Vö. Burkett-Foster, 2016: 42 skk. L. továbbá: Lisfic, 1966.

illetve, ezzel szoros összefüggésben, az ember és állat közötti távolság csökkentése. Ami ebből az elsőt illeti: Marx (és Engels) munkásságának kezdeteitől fogva találunk arra vonatkozó kijelentéseket, hogy a kapitalizmus keltette elidegenedés nem korlátozódik az emberi (és gazdasági) világra, nem pusztán az ember önmagához (saját nembeli lényegéhez), a másik emberhez és munkája termékéhez fűződő viszonyát idegeníti el, hanem *ember és természet kapcsolatát is*.³⁰ A kapitalista termelés körülményei közepette az ember többé nem a természet önértékét látja, hanem *azt kiaknázzható és kiaknálandó erőforrások puszta gyűjteményének tartja*. Ezek a szöveghelyek leginkább a fiatal Marxnál találhatók meg,³¹ de olyan motívumokról van szó, amelyek végigkísérik Marx (és Engels) munkásságát (is), amelyek a kezdetektől a végig megtalálható nála (náluk).³² Ezzel függ össze az az *ember és természet közötti anyagcserében támadó zavar, az a metabolikus törés*, amelyről a kései Marx és Engels sűrűn beszéltek, amelynek révén ember és természet eltávolodnak egymástól, és a kapitalista termelési viszonyok közepette a természet *eldologiasodik* az ember számára, és amely *ember és természet közötti organikus és harmonikus viszony helyreállítására, a természet elidegenült voltának meghaladására szólít fel bennünket*.

A „harmonikus viszony” itt mindenekelőtt három dologra vonatkozik. Először is arra, hogy az ember (az emberi társadalom) oly módon rendezze újra viszonyát a természettel, hogy egyfelől ne terhelje meg a szükségesnél jobban annak különböző szektorait és rendszereit (mai nyelven szólva: ökológiai lábnyomát a fenntartható mértékre korlátozza). Másodszor arra, hogy az ember a nem emberi természet autonómiáját, integritását csak oly mértékben korlátozza, amennyire saját anyagi, szellemi-kulturális önfenntartása szükségessé teszi azt. Harmadszor pedig arra, hogy az embernek engednie kellene, hogy a természet (a nem emberi környezet, a nem emberi populációk és egyedek) megmutassa az emberi hasznosság szempontjaitól különböző értékeit és tulajdonságait is, ami itt mindenekelőtt arra vonatkozik, hogy engednünk kell, hogy ez a környezet, a hozzá tartozó populációkkal és egyedekkel (ideértve az ember által lakott környezet természeti, nem emberi részeit és lakóit is) kinyilvánítsák sajátos autonómiaigényüket. Ebből a spon-tán, sajátos autonómiaigényből fakad az utóbb említettek sajátos önértéke.

³⁰ *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. „Az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet”. Marx, 1970: 49.

³¹ L. még például „A zsidókérdéshez”. „A természetről a magántulajdon és a pénz uralma alatt szerzett szemlélet a természet valóságos megvetése, gyakorlati lealázása, amely a zsidó vallásban létezik ugyan, de csak a képzeletben létezik. / Ebben az értelemben jelenti ki Thomas Münzer elviselhetetlennek, «hogy minden teremtményt tulajdonná tettek, a víz halait, a levegő madarait, a föld növényeit – a teremtményeknek is szabaddá kell lenniük»”. Marx, 1957a: 375.

³² Így például *A tőkében* a föld, a természet kirablásáról szóló megnyilatkozások is végsősoron ember és természet viszonyának elidegenült voltára utalnak.

Végezetül ember és állat viszonyáról, valamint e viszonyra vonatkozó marxi-engelsi megjegyzések normatív elemeiről, implikációiról kell szólnunk. Ezt a témakört is három további főbb pontra oszthatjuk: ember és állat specifikus különbségére, ember és állat közelségére, végül pedig az ember-állat viszony normatív mozzanataival foglalkozó fejtegetésekre. Ami az első pontot illeti, ha közelebből megnézzük, hogy mi rejlik Marx látszólagos antropocentrizmusa mögött, azt látjuk, hogy az ember és állat különbségét hangsúlyozó szöveghelyek mögött olyan normatív, axiológiai implikációk is felbukkannak, amelyek az állatokra is pozitív következményekkel vannak. Egyfelől Marx kiemeli az *öntudat* jelentőségét, és ezzel összefüggésben a *tudatos, reflektált alkotás képességét*, mint ami a fő különbséget alkotja ember és állat között. Megint csak olyan mozzanat ez, amely végigkíséri teljes életművét: a doktori disszertációtól és a *Gazdasági-filozófiai kéziratoktól* kezdve egészen *A tőkéig*.³³ Ami értékelméleti szempontból jelentőssé teszi ezeket a szöveghelyeket: pontosan az ember nembeli lényege, az alkotás képessége az, ami *önértékként* jelenik meg, ez a képesség az, ami a kapitalista termelési viszonyok között elidegenedik, és emancipációra szorul. Ezeknek a fejtegetéseknek az alapján a következő kép rajzolódik ki az állatról: az állat egy önfenntartó individuum, aki a termelés egy, a fajtájára jellemző és specifikus alkata által meghatározott módját végzi, aki képes öröme és szenvedésre, aki próbálja elkerülni a szenvedést, és *akinek ezen képességei ránk is bizonyos normatív következményeket hárítanak*.

A második pont: a távolság hangsúlyozása mellett ember és állat egyre közelebb kerülnek egymáshoz Marx (és Engels) életművében. Ennek természettudományos részletei egyre finomodtak, szerzőink egyre nagyobb természettudományos anyagot építettek bele vonatkozó filozófiai reflexióikba. Ennek a folyamatnak egyik, talán legfontosabb állomása, Darwin bőségesen dokumentált recepciója Marxnál.³⁴ Az állatok érző képessége egyre inkább

³³ Mindenekelőtt a disszertációhoz készült jegyzetekre gondolok. „Ha egy filozófus számára nem a legszégyenletesebb dolog az, hogy az embert állatnak tekintsük, akkor egyáltalán semmit sem értethetünk meg vele”. („Hält ein Philosoph es nicht für das Schimpflichste den Menschen als Thier zu betrachten, so ist ihm überhaupt nichts mehr begreiflich zu machen”). Jegyzet, 1839-ből. MEGA IV/1: 59. (Marx, 1976: 59).

^A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és *A tőke* két vonatkozó, jellegzetes szöveghelyét korábban már idéztük. Marx, 1970: 50.; 1967: 168sk.

³⁴ Vö. például Engels levele Marxhoz, 1859. december 11. vagy 12. „Egyébként Darwin, akit éppen most olvasok, egészen remek. A teleológiát egyik vonatkozásában még nem döntötték meg, ez most megtörtént. Amellett eddig még sohasem tett senki ilyen nagyszabású kísérletet a természetben végbemenő történeti fejlődés kimutatására, még kevésbé ilyen sikeresen. Persze, az otromba angol módszerbe bele kell törődni”. (Marx–Engels, 1972: 498). Marx levele Engelshez, 1860. december 19. „Megpróbáltatásom idején – az utóbbi négy hétben [Marx és felesége betegek voltak – M.B.P.] – mindenfélét olvastam. A többi között Darwin könyvét a «Natural selection»-ról. Noha kifejtése angolosan darabos, ez az a könyv, amely magában foglalja

felértékelődik, és egyre hangsúlyosabbá válik, hogy az öntudat nem emeli ki és állítja szembe radikálisan az embert a természettel, hanem az ember természeti, testi, az anyagi világgal folyamatos anyagcserét folytató lényként képes az öntudatra és az alkotásra (ez korábban is fontos volt), és egyre lényegesebbek lesznek az emberi képességek előformái az állatvilágban. A távolság mellett hangsúlyossá válik a *közelség* is. Ennek részleteit mindenekelőtt Engels dolgozta ki, de mindenképpen fontos motívum mindkét szerzőnél, hogy az embernek, az újabb természettudományos felfedezések tükrében, egyre kevesebb oka van az állatvilágot lenéző hiúságra, az állatok leértékelésére és pusztá dolgokként való kezelésére.³⁵

Ezzel elérkeztünk a harmadik ponthoz: az állatok morális (jogi) státusának kérdéséhez. Mint korábban, itt is úgy tűnik, hogy Marx és Engels bőségesen szolgáltatnak olyan szöveghelyeket, amelyek az ellenkező olvasatot látszanak megerősíteni: azt a felfogást nevezetesen, hogy magától értetődőnek tekintik, hogy az ember tetszése szerint bánhat az állatokkal, és hogy ember és állat viszonyában nincs helye morális megfontolásoknak. A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy ez a kép felszínes, és mindenképpen helyesbítésre szorul. Igaz ugyan, hogy például a *Kommunista kiáltványban*³⁶ szerzőink az állatvédő szervezeteket konzervatív burzsoá kezdeményezéseknek tartják; ennek háttérében azonban az a megfontolás áll, hogy úgy gondolták, először magukat az embereket, az alsóbb osztályok széles tömegeit kellene ember-számba venni.³⁷ Ezek a szöveghelyek nem annyira az állatokkal való etikus bánásmód, a velük kapcsolatos morális megfontolások ellen irányulnak, hanem a fennálló rendszernek az emberek elsöprő többségével szembeni bánásmódja, annak igazságtalansága ellen. Ezekkel az alapvetően rendszerkritikus megfogalmazásokkal párhuzamosan futnak azok a kijelentések,³⁸ amelyek az

a természettörténeti alapot nézetünk számára". (Marx-Engels, 1973: 126.). L. még például: Foster, 2000: 167.

³⁵ Még a Darwinnal való találkozás előtti időből: Engels levele Marxhoz, 1858. július 14. „Annyi bizonyos, hogy az összehasonlító fiziológia alapján csúfosan megvetendőnek tűnik, hogy az embert idealsztikusan fölébe helyezték a többi állatoknak. Lépten-nyomon belebotlunk a többi emlősökkel való legteljesebb alkati egyezésekbe, alapvonalaiban ez az egyezés minden gerincesnél, sőt – elmosódottabban – a rovaroknál, rákféléknél, galandférgéknél, stb. is végigvonul”. (Marx-Engels, 1972: 316.). Még teljesebb kifejtések erre vonatkozólag Engelsnél az *Anti-Dühringben* és *A természet dialektikájában*

³⁶ „Közgazdászok, emberbarátok, jótételek, a dolgozó osztályok helyzetén javítók, jótékonságszervezők, állatvédők, antialkoholista egyesületek alapítói, zugreformerek tartoznak ide a legtarkább változatosságban. S ezt a burzsoá szocializmust egész rendszerekké is kidolgozták.” (Marx-Engels, 1959: 466.)

³⁷ „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés”. „[F]el kell forgatni mindazokat a viszonyokat, amelyeket legjobban annak a franciának a felkiáltásával jellemezhetünk, aki egy kutyaadó tervbevételekor így szólt: «Szegény kutyák! Úgy akarnak veletek bánni, mint az emberek-kell!»”. (Marx, 1957b: 385.)

³⁸ Igazából már „A zsidókérdéshez” c. írás korában idézett szöveghelyétől kezdve.

állatok érzékenységére, a szenvedés és öröm állati képességére, azok speciális igényeire vonatkoznak, és amelyek a két szerzőnél az évek, évtizedek során egyre gyarapodó természettudományos anyaggal egészültek ki.

Amikor Marx és Engels az etikával, a joggal kapcsolatban kritikus, távolságtartó állításokat fogalmaz meg, mint ideológiákról, mint a polgári (illetve, az éppen aktuális korábbi társadalom) uralkodó osztályának öngazolási formáiról, akkor ezeket a kijelentéseket szerzőink rendszerkritikai gondolkörének összefüggésében kell értelmeznünk. Marx és Engels szerint *igenis van* értelme alapvető erkölcsi normákról és jogokról beszélni, de ezek nem a történelem felett álló, platonikus elvek, hanem mindig valamely történelmi mozgás összefüggéseiben értendők. Ily módon szerintük az emancipált emberi társadalomnak is megvan a maga megfelelő erkölcsi és jogi formája; amely szerintük *valóban egyetemes morál lesz*.³⁹ Az emancipáció programja nemcsak ember és általában vett természet, de az ember-állat viszony emancipációját, humanizálását is magában foglalja; azt nevezetesen, hogy az állatok szenvedőképességére és speciális igényeire az emberi társadalom, az emancipáció állapotában egyre inkább tekintettel lesz.

✱

Tanulmányunk célja annak megmutatása volt, hogy Marxnál és Engelsnél megtaláljuk egy kifejlett, normatív implikációkat is tartalmazó ökológiai elmélet körvonalait. Ezzel az írás szervesen illeszkedik az ökoszocializmus (és ökomarxizmus) Paul Burkett és John Bellamy Foster által adott korszakolásának második és harmadik periódusába. Írásunk azonban két fontos ponton is kifejezetten eltér az ökomarxizmus Burkett és Foster által megfogalmazott elméletétől (és több más ökoszocialista, ökomarxista felfogásától). Az egyik ilyen pont, hogy Burkett és Foster szerint Marx és Engels elmélete túllép az ökocentrikus-antropocentrikus, Burkették szerint legalábbis problematikus (de inkább hamis) ellentétén;⁴⁰ illetve, ezzel szoros összefüggésben, az „önérték” versus „instrumentális érték” ellentétén.⁴¹ Szerintük ezeknek a fogalmaknak ebben a formában nem lesz értelmük a teljes emancipáció társadalmában. Szerintem viszont megőriznek egy bizonyos nagyon fontos jelentésmagot – és oly módon, hogy a jövő társadalmá, a jövő tendenciái egyre inkább egy ökocentrikus társadalom irányába kellenének hogy mutassanak. A második pont, amely egy hosszú távú projekt keretei közé illeszkedik, ezzel az előzővel függ össze. Míg a legtöbb hagyományos ökoszocialista, ökomarxista megközelítés meglehetősen kritikus az Arne Naess nevével fémjelzett

³⁹ Vö. *Anti-Dührig*. Engels, 1974: 94 sk.

⁴⁰ Burkett–Foster, 2016: 45 sk.

⁴¹ Uo.

„mélyökológiai mozgalommal” szemben,⁴² többek között annak (szerintem bizonyos fokig vélelmezett) antihumanizmusát és miszticizmusát bírálva, én úgy vélem, termékeny dialógus alakítható ki a marxizmus és a mélyökológia mint egy kifejezetten ököcentrikus elmélet között. Úgy gondolom, a Marxék által kialakított ökológiai koncepció számos ponton kompatibilis a mélyökológia egyes alapvető elgondolásaival; és Marxék szöveghű, de egyszersmind önállóságra törekvő interpretációja elvezethet bennünket egy marxista megalapozottságú mélyökológiai elmülethez, mely végső soron az egyetemes emancipáció marxi programjának egy sajátos útja kíván lenni.

IRODALOM

- Antal Attila (2015a): *Ökopolitika, ideológia, baloldal*. Budapest: L'Harmattan
- Antal Attila (2015b): David Pepper: *Ökoszocializmus*. In: Böcskei Balázs–Sebők Miklós (szerk.): *50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell*. Budapest: Noran Libro
- Antal Attila (2018): „Az antropocén és az ökológiai marxizmus”. In *Korunk*. 2018 január. 49–57.
- Burkett, Paul (1999): *Marx and Nature. A Red and Green Perspective*. New York: Saint Martin's Press
- Burkett, Paul–Foster, John Bellamy (2016): *Marx and the Earth. An Anti-Critique*. Leiden–Boston: Brill
- Engels, Friedrich (1957): *A munkáosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján*. MEM 1. Budapest: Kossuth, 211–473.
- Engels, Friedrich (1969): *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Bevezetés az 1892-es angol kiadáshoz*. MEM 19. Budapest: Kossuth, 480–496.
- Engels, Friedrich (1974): *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása [Anti-Dühring]*. *A természet dialektikája*. MEM 20. Budapest: Kossuth
- Engels, Friedrich (1978): *Levelek 1883–1887*. MEM 36.
- Foster, John Bellamy – Clark, Brett (2010): *A gazdagság paradoxonja: kapitalizmus és környezetrombolás. Eszmélet*, 22. évf. 86. 73–91.
- Foster, John Bellamy (2000): *Marx's Ecology. Materialism and Nature*. New York: Monthly Review Press
- Frank, Manfred (1992): *Der unendliche Mangel an Sein. Schellings Hegelkritik und die Anfänge der Marxschen Dialektik*. München: Wilhelm Fink
- Henry, Michel (2009): *Marx*. Paris: Gallimard
- Koltai Mihály Bence (2010): *Ökomarxizmusok. Eszmélet*, 22. 86, 70–72.
- Lifsic, Mihail (1966): *Marx és az esztétika*. Budapest: Gondolat
- Marosán Bence Péter et al. (szerk.) (2016): *Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest: L'Harmattan
- Marosán Bence Péter (2016a): *A marxi filozófia mint az immanens élet fenomenológiája. Michel Henry Marx-olvasata*. Marosán Bence Péter et al. (szerk.) (2016): 318–326

⁴² L. például i. m. 47.

Marosán Bence Péter (2016b): Egy katolikus Marx-interpretáció. Megjegyzések Michel Henry politikai filozófiájához. *Pannonhalmi Szemle*, XXVI. 1 62–78.

Marosán Bence Péter (2018): Marxizmus és ökológia. Lehetséges kapcsolódási pontok a marxi elmélet és a mélyökológia között. *Korunk*. 2018 január. 41–48.

Márkus György (1971): *Marxizmus és „antropológia”*. (Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában). Budapest: Akadémiai Kiadó

Marx, Karl (1957a): „A zsidókérdéshez”. MEM 1. Budapest: Kossuth, 349–377.

Marx, Karl (1957b): A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In MEM 1. Budapest: Kossuth, 378–391.

Marx, Karl (1965): *A politikai gazdaságtan bírálatához*. In MEM 13. Budapest: Kossuth, 5–176

Marx, Karl (1967): *A tőke*, I. MEM 23. Budapest: Kossuth

Marx, Karl (1968): *A tőke III*. MEM 25. Budapest: Kossuth

Marx, Karl (1969): *A gothai program kritikája*. MEM 19. Budapest: Kossuth, 9–30.

Marx, Karl (1970): *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest: Kossuth

Marx, Karl (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, I. MEM 46/I. Budapest: Kossuth

Marx, Karl (1976): Hefte zur epikureischen Philosophie. Heft 1–7 Karl Marx–Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). IV/1. *Exzerpte und Notizen bis 1842*. Berlin. Dietz

Marx, Karl–Engels, Friedrich (1959): *A Kommunista Párt kiáltványa*. MEM 4. Budapest: Kossuth, 437–470.

Marx, Karl–Engels, Friedrich (1972): *Levelek 1856–1859*. MEM 29. Budapest: Kossuth

Marx, Karl–Engels, Friedrich (1973): *Levelek 1860–1864*. MEM 30. Budapest: Kossuth

Marx, Karl–Engels, Friedrich (1976): *A német ideológia*. MEM 3. Budapest: Kossuth